

DIPLOMÁS SZÜLŐK GYEREKEI

ALIGHA LEP MEG BÁRKIT AZ A KIJELENTÉS, hogy a diplomás szülők gyermekei átlagosan több évet töltenek iskolarendszerű tanulással, és nagyobb arányban szereznek diplomát, mint azok, akiknek szülei nem felsőfokú végzettségűek. A köznapi tudás itt minden konfliktus nélkül megegyezik a tudományos vizsgálódás statisztikailag igazolt eredményével. Az ELTE Szociológiai Intézetének kutatócsoportja 1998-ban megkérdezte az összes akkor érettségiző középiskolást, és ezeknek az érettségi előtt álló fiataloknak több mint fele jelentkezett valamilyen felsőfokú intézménybe. A jelentkezők természetesen elég jellegzetesen oszlottak meg családi hátterük szerint: amíg a diplomás szülők gyermekeinek 75 százaléka próbált érettségi után továbbtanulni, a nem diplomás szülők gyermekeinek csak 43 százaléka. És amíg a nem diplomás szülők gyermekei pusztá tömegük révén a felvételizők között még enyhe többségben voltak (53 százalék), az utólagos megkeresésből kiderült, hogy a felvettek között már nem (39 százalék). A legjobban az a számítás érzékelteti az esélyeket, hogy ameddig száz diplomás apa gyermeke közül *ötvenkettő* kerül be rögtön érettségi után valamilyen felsőfokú intézetbe, addig száz érettségivel nem rendelkező apa gyermeke közül csak *nyolc*.¹

Ezek mögött a látszólag egységes tömbök, és a rájuk vonatkozó már-már közhelyszámba menő megállapítások mögött azonban igen sokszínű világ bontakozik ki, ha alaposabb vizsgálat alá vetjük őket. Miközben köztudott, hogy az egyetemi és a főiskola diploma között sok szempontból igen nagy különbségek vannak, a szociológiai vizsgálatokban egészen a legutóbbi időkig nem különböztették meg a két csoportot (és ami a legfurcsább, még a kultúrafogyasztással vagy a művészeti befogadással kapcsolatos művelődésszociológiai vizsgálatokban sem), hanem egy kategóriaként elemeztek. Ugyanez a helyzet a múlt „beszámításával”: miközben hétköznapi tudásunk része, hogy milyen különbségek vannak első, második és többedik generációs értelmiségiek között, szociológiai vizsgálatokban ritkán találkozunk eszerint képzett almintákkal.

1 Andor Mihály: Az iskolákon át vezető út. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999/10.

A közoktatás végpontján

Vegyük először a végeredményt, és utána próbáljuk fölfejteti a hozzá vezető utat. Ha néhány tényrt részletesen vizsgálunk a szülők iskolai végzettsége szerint, akkor nemcsak hogy a matematikai statisztika szerinti szignifikáns eltéréseket találunk, de az eltérések olyan gépies szabályosságot mutatnak, ami ritka a társadalomtudományban (1. táblázat). Átlagosan a diplomás szülők gyermekeinek háromnegyede tervezte, hogy továbbtanul, és az arány fokozatosan csökken attól függően, hogy mit végeztek a szülők, illetőleg hogy mindkettőjüknek vagy csak egyiküknek van diplomája. Az egyes lépcsőfokok között 6–7 százalékos különbség van, ugrásszerű csökkenés (13 százalék) ott következik be, ahol már csak az egyik szülőnek van diplomája. De apró lépésekkel is 91 százaléknyi jelentkezőtől (mindkét szülő egyetemet végzett) 65 százalékn yihoz jutunk, ami már tetemes különbség.

1. TÁBLÁZAT

Néhány jellemző adat a két szülő iskolai végzettsége szerint, 1998 (%)

	A két szülő legmagasabb iskolai végzettsége				Átlag
	Mindkettő egyetem	Egyik egyetem, másik főisk.	Mindkettő főiskola	Csak az egyik diplomás	
<i>Jelentkezett-e felsőfokra?</i>					
Nem	9	15	22	35	25
Igen	91	85	78	65	75
Összesen	100	100	100	100	100
<i>Hová jelentkezett?</i>					
Főiskolára	25	29	45	50	40
Egyetemre	75	71	55	50	60
Összesen	100	100	100	100	100
<i>Elit felsőoktatási intézménybe* jelentkezett</i>					
Sikeres felvételi az elit felsőoktatási intézménybe	37	31	28	27	30
Egyetemre jelentkezettek közül egyetemre vették föl	22	17	14	9	14
	65	56	50	39	51

* Olyan főiskola vagy egyetem, ahol a túljelentkezés háromszoros vagy nagyobb volt.

Forrás: ELTE-kutatás, kiegészítve a felsőoktatási intézményeket minősítő változóval.²

A különböző diplomaösszetételű családok közötti olló tovább nyílik, ha megnézzük, hogy a továbbtanulni kívánó gyerek főiskolára vagy egyetemre jelentkezett-e. Minél magasabb diplomaösszetételű a család, annál nagyobb arányban jelentkeznek gyerekeik egyetemre. De nem csak nagyobb arányban jelentkeztek egyetemre, nagyobb arányban vették is föl őket: annak az egyetemre jelentkezett gyerekeknek, akinek apja

² Az ELTE-kutatás alapján közölt táblázatoknál nem adok elemszámot, mivel a kutatás nem mintavételes, hanem teljes körű volt.

is, anyja is egyetemi diplomás, majdnem kétszer akkora esélye van arra, hogy föl is veszik, mint annak a gyerekeknek, akinek csak egyik szülője diplomás. Ha pedig mindehhez még hozzávesszük azt is, hogy a legmagasabb iskolázottságú szülők gyerekei eleve nagyobb arányban jelentkeztek elitebb felsőfokú tanintézetekbe (ahova a nagyobb túljelentkezés miatt nehezebb volt bekerülni), és a maguk elé tűzött nehezebb feladat ellenére nagyobb arányban voltak sikeresek, akkor igen tetemes különbségek bontakoznak ki, miközben még mindig az évtizedeken át homogén társadalomstatistikai kategóriaként kezelt „értelmiségi szülők gyermeke”-n belül vagyunk.

Általános iskolai kezdetek

Az MTA Szociológiai Kutatóintézete 1998-ban megvizsgálta az általános iskolát végzők iskolaválasztását, és e vizsgálat keretében adatokat vett fel a szülők és nagyszülők iskolai végzettségéről, illetőleg néhány, az általános iskolai tanulmányokra jellemző mozzanatról.³ Minthogy az iskoláztatás, illetőleg a különböző tudáselemek iskolán kívüli megszerzése a tudástőke akkumulációjának egységes folyamatába illeszkedik, és mint ilyen tudatos részdöntésekből áll össze, érdemes megvizsgálni, hogy a különböző diplomaösszetételű családok milyen részdöntéseket hoztak. Az 1998-ban középiskolát választó korosztálynak három éves korában még nem állt rendelkezésére a magán- és alapítványi óvodáknak az a széles választéka, amely napjainkat jellemzi, ezért vizsgálódásunkat az általános iskolával érdemes kezdeni. Az iskolával kapcsolatban meghozható első döntés az volt, hogy a szülő normál vagy tagozatos iskolába próbálja-e bejuttatni a gyermekét. Ebben a tekintetben szignifikáns különbségek (χ^2 -próba szerint $p=0,0001$) vannak a különböző diplomaösszetételű családok között (2. táblázat). És nem meglepő, hogy ameddig legnagyobb arányban azok a családok irányították gyermekeiket tagozatos osztályba, ahol mindkét szülő egyetemi diplomás, addig legkevesbé azok, ahol csak az egyik szülő diplomás, és diplomáját főiskolán szerezte.

2. TÁBLÁZAT

Általános iskolai osztály a két szülő iskolai végzettsége szerint (%)

Általános iskolában milyen osztályba járt?	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik diplomás (egyetem) N=149	Csak az egyik diplomás (főiskola) N=426
Normál	46	47	55	56	63
Tagozatos	54	53	45	44	37
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: MTA-kutatás.

Az egyetemi diploma szellemi erejét azonban a részletek is megmutatják: ugrás az arányokban az egyetemi végzettség léte vagy nemléte között mutatkozik. Ha egy

³ Andor Mihály és Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás, *Iskolakultúra*, 2000.

kétdiplomás családban mindkét szülőnek főiskolai végzettsége volt, akkor jelentősen (8 százalékkal) kevesebben járaták a gyereket tagozatos általános iskolába, mint akkor, ha a két diploma közül legalább az egyik egyetemi volt; az egydiplomás családokban pedig, ha az az egy diploma főiskolai volt, akkor 7 százalékkal kevesebben, mint ha egyetemi.

Különbség nem csak a tagozatos osztályba törekvés erősségében van, hanem abban is, hogy miféle tagozatra igyekeznek járatni a gyereket. A hatvanas évek elején induló első tagozatos osztályok számtan, testnevelés és ének-zeneiek voltak, és annak ellenére, hogy sem a testnevelés, sem az ének-zene nem egy konvertálható tudásfajta növelt, a bekerülésben már kezdettől fogva megjelent a társadalmi szelekció. Ennek egyszerűen az volt a magyarázata, hogy a tagozatos osztályok az uniformizált szűrke-ségben némi többletfigyelmet kaptak, ide irányították a jobb tanárokat, ezért az értelmiségi és vezető állású szülők igyekeztek gyerekeiket bejuttatni; ennek következtében itt jó családi háttérrel rendelkező, az átlagnál motiváltabb gyerekek összpontosultak, akikkel a válogatott tanárok látványos eredményeket értek el a „nem tagozatos” tantárgyakból is, és mindez beindított egy felfelé vezető spirált.⁴ A hetvenes évektől azonban beindultak az idegen (nyugati) nyelvi tagozatok, és ezzel a pusztán többletgondoskodás *közvetett színvonal-emelő hatása* helyébe egy *közvetlenül konvertálható tudásfajta* lépett. Ettől kezdve az értelmiségi szülők inkább ide igyekeztek gyermekeiket irányítani, ezért az ének-zenei, valamint a testnevelés tagozat könnyebben elérhetővé vált a többi társadalmi kategória gyerekei számára. Az 1998-as felvételen már ez az állapot tükröződik, amennyiben például a testnevelés tagozat a diplomás szülők körében elvesztette vonzerejét (gyermekeik mindössze 4 százaléka járt ilyen osztályba), ám ezen belül háromszoros különbség van a legmagasabb és legalacsonyabb diplomaösszetételű családok között (természetesen az egydiplomás családok gyermekei jártak nagyobb arányban testnevelés tagozatra). A diplomás családok gyermekei mindegyik típusban a nyelvi tagozatos osztályokba törekedtek leginkább, a diplomaösszetétel szerint azonban szignifikáns különbség adódott. Azokban a kétdiplomás családokban, ahol mindkét szülő, vagy legalább az egyik egyetemet végzett, a gyerekek 24 százalék járt nyelvi tagozatos osztályba, míg az egydiplomás családokban mindössze 10 százalék, köztük pedig 18 százalékkal ott vannak azok a gyerekek, akiknek apja is, anyja is főiskolát végzett. Hasonló irányú, bár nem ilyen nagy az eltérés a matematika tagozaton is.

Ha aztán még azt is megnézzük, hogyan alakul a dolog akkor, ha az egyetemet végzett apa legalább második generációs értelmiségi, és ráadásul mindkét szülője értelmiségi, akkor eljutunk ahhoz a szűkebb csoporthoz, amelyben a vizsgált gyerekek 58 százaléka járt tagozatos osztályba.

A generációs adatok vizsgálata során egy érdekes jelenségbe botlunk. Ameddig az egyetemi végzettségű apák és anyák származásuk szerint szignifikáns különbséget

⁴ Egy 1966-ban végzett vizsgálat kimutatta, hogy „a volt ének-zenei iskolások 66 százalékának édesapja vezető-értelmiségi foglalkozású, s az összes többi kategória csak a szülők 34 százalékát teszi ki – ezzel szemben a volt normál általános iskolások esetében épp fordított helyzet alakult ki: csak a szülők 34 százaléka vezető-értelmiségi, 66 százaléka munkás, paraszt, kistisztviselő, kisiparos” (Bácskai Erika, Manchin Róbert, Sági Mária és Vitányi Iván: *Az ének-zenei iskolák hatása. Valóság*, 1971/5, 74. oldal.

mutatnak abban, hogy gyermekeiket tagozatos osztályba küldték vagy sem, addig a főiskolát végzeteknél nincs ilyen összefüggés (3. táblázat). Magyarán, ha egy apa vagy anya egyetemet végzett, akkor attól függően, hogy első vagy második generációs értelmiségi, illetőleg attól függően, hogy mindkét szülője diplomás vagy csak az egyik, más-más arányban küldte gyermekét tagozatos osztályba. Ezzel szemben a főiskolát végzett szülők között ilyen különbség nincs. A jelenség értelmezését későbbre halasztom, amikor már elég adalék gyűlt össze a főiskolai és az egyetemi végzettség különbségeiről, most csak jelzem, hogy valószínűleg a fölhalmozott kulturális tőke mennyisége játszik szerepet.

3. TÁBLÁZAT

Van-e szignifikáns különbség a tagozatos osztály választásában?

	Apa iskolai végzettsége		Anya iskolai végzettsége	
	egyetem	főiskola	egyetem	főiskola
A nagyszülők közül hány értelmiségi	van	nincs	van	nincs
A szülők hányadik generációs értelmiségiek	van	nincs	van	nincs

Forrás: MTA-kutatás.

A tagozatos osztályba juttatáson kívül a szülőknek még egy lehetőségük van a tudástőke gyarapítására: lehet a gyereket különórákra járatni. Abban a tekintetben, hogy a gyerek általános iskolás korában járt-e különórára és hányféltre, nincs különbség se a családok diplomaösszetétele, se aszerint, hogy hányadik generációs értelmiségiek. Az a gondolat tehát, hogy az iskolában tanultak nem elegendőek a boldoguláshoz, illetőleg, hogy az életesélyeket iskolán kívüli tudásszerzéssel is meg kell támogatni, közhelyszámba megy. Ezért aztán a különböző diplomaösszetételű családok gyermekei ugyanolyan arányban jártak általános iskolás korukban különórára, és átlagosan ugyanannyi fajtára. A különbség ismét a részletekben adódik, a különórák összetételében. Az első, ami megállapítható, hogy *iskolán kívüli* különórára a magasabb diplomaösszetételű családok nagyobb arányban járatják gyermekeiket: 24 százalék – ahol mindkét szülő vagy legalább az egyik egyetemi diplomás; 17 százalék – ahol csak az egyik szülőnek van egy főiskolai diplomája. Ha a különórák típusait nézzük (4. táblázat), akkor elég tarka kép tárul elénk: az iskolán kívüli nyelvtanulástól, illetőleg az iskolai és iskolán kívüli zenetanulástól eltekintve a különböző diplomaösszetételű családok közötti különbségek nem szignifikánsak. A táblán látható minden más különbség esetleges, és velük kapcsolatban semmiféle általános megállapítás nem fogalmazható meg. A nyelvtanulásnál a leginkább konvertálható tudásfajta-hoz fűződő viszonyt érzékelhetjük, a zene esetében pedig annak a klasszikus műveltségisménynek a tükröződését, amelynek elemei még élnek az iskolázottabb csoportokban.⁵

⁵ Feltétlenül említést érdemel, hogy egy több mint húsz évvel korábbi vizsgálat is (amely ugyan nem az értelmiségen belüli különbségeket vizsgálta) a nyelv- és a zenetanulásnál talált jellegzetes különbségeket: az értelmiségi családokban a gyerekek 20 százaléka tanult nyelvet, a munkáscsaládokban 3 százalék. Az előbbiben a gyerekek 21 százaléka tanult zenét, az utóbbiban 8 százalék (H. Sas Judit: *Életmód és család, az emberi viszonyok alakulása a családban*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, 158. oldal)

4. TÁBLÁZAT

Különórára járók aránya általános iskolás korban a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

Külön- órák típusa	Két szülő iskolai végzettsége					Átlag
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik dip- lomás (egyetem) N=149	Csak az egyik dip- lomás (főiskola) N=426	
<i>Iskolai</i>						
Sport	52	52	58	63	58	57
Zene	31	27	21	18	23	24
Nyelv	20	18	18	16	19	18
Rajz	8	8	11	9	11	10
Tánc	16	17	20	7	13	15
Kézművesség	8	8	7	6	5	6
Matematika	16	20	18	12	20	18
Informatika	29	34	30	35	37	34
<i>Iskolán kívüli</i>						
Sport	56	49	56	51	53	53
Zene	31	29	34	22	21	26
Nyelv	45	41	41	38	32	39
Rajz	4	4	3	3	5	4
Tánc	15	19	16	26	22	19
Kézművesség	3	2	1	1	3	2
Matematika	11	15	12	16	15	14
Informatika	5	4	5	2	8	6

Forrás: MTA-kutatás.

A szülők különórákhoz való viszonyában az igazi (és statisztikailag szignifikáns) különbségek akkor jelennek meg, amikor a gyerek belép a középiskolába. A legmagasabb diplomaösszetételű családok gyerekeinek háromnegyede nem hagyta abba a különórát, míg a legalacsonyabban csak 54 százalék folytatta tovább (5. táblázat). Itt az egyetemet illetőleg főiskolát végeztek jellegzetesen eltérő gondolkodásmódját érhetjük tetten. Az általános iskoláról mindegyik diplomaösszetételű család úgy gondolkodik, hogy az ott kapott tudás sem az eredményes és jó színvonalú továbbtanuláshoz, sem a majdani boldoguláshoz nem elég, vagyis határozott – sok esetben indokolt – különbséget tesz a tudás és az iskola között. Az egyetemet végzett szülők többsége akkor is így vélekedik, amikor a gyerek már középiskolába jár, míg a főiskolát végeztek igen nagy arányban úgy vélik, hogy egyenesbe került a gyerek, itt már megkapja azt a tudást, ami a sikeres élethez szükséges.

A generációs bontás ugyanazt a jellegzetességet mutatja, mint a tagozatos osztályoknál, és a 3. táblát változtatás nélkül ide lehetne tenni a következő címmel: *Van-e szignifikáns különbség abban, hogy általános iskolás korában és a kérdéses időpontjában is járt-e különórára?* A jelenséget érzékeltetendő érdemes bemutatni, hogyan alakul a

különórák abbahagyása aszerint, hogy milyen diplomájuk van a szülőknek, és hányadik generációs értelmiségiek.

5. TÁBLÁZAT

A különórák folytatása a két szülő iskolai végzettsége szerint (%)

Különórák a gyerek átl. iskolás korában és a kérdés idején	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik diplomás (egyetem) N=149	Csak az egyik diplomás (főiskola) N=426
Se átl./se most	4	3	6	9	9
Átl. nem/most igen	3	3	4	3	3
Átl. igen/most nem	19	21	24	22	34
Átl. is/most is	74	73	67	66	54
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: MTA-kutatás.

6. TÁBLÁZAT

Általános iskolás korában járt különórára, és a középiskolában abbahagyta (%)

	Apa iskolai végzettsége		Anya iskolai végzettsége	
	egyetem	főiskola	egyetem	főiskola
Első generációs értelmiségi	28	26	27	27
Legalább második generációs	16	27	17	21

Forrás: MTA-kutatás.

A 6. táblából látható, hogy az egyetemi végzettségűeknél van jelentősége a generációs foknak, a főiskolát végzetteknek nincs. Végezetül leszögezhető, hogy minél magasabb szintű a szülők iskolai végzettsége, és minél régebbre nyúlik vissza a kulturális tőke felhalmozása, annál fontosabbnak tartanak minden pótlólagos tudásforrást.

Ez a mentalitás tükröződik a különórák indoklásánál is („Mi értelme van a különóráknak?”). A kérdőív több válaszlehetőséget kínált föl (1. hozzásegít a továbbtanuláshoz; 2. jó, ha több dologhoz ért, mert nem tudni, miből fog megélni; 3. akármivel fogja keresni a kenyerét, ettől boldogabb, teljesebb életet élhet; 4. csak így derülhet ki, hogy van-e valamihez különös képessége; 5. könnyebben fog állást találni; 6. a gyerek mindig legyen elfoglalva, mert akkor nem keveredik rossz társaságba.), de csak egynél volt számottevő különbség, a 3. számúnál. A legmagasabb diplomaösszetételű családok 43 százaléka választotta ezt, míg a legalacsonyabb diplomaösszetételűek közül csak 25 százalék. E választípus megoszlásában azt a kulturális különbséget érhetjük tetten, amely az úgynevezett „hétköznapi és ünnepi tudáshoz” fűződik. A magasabb iskolai végzettségű családokban tudják, hogy „a magas szintű szaktudás magas szintű hétköznapi és ünnepi tudással jár együtt, ezek egymás nélkül elképzelhetetlenek.[...] Ha [az iskola] ezekre az iskolai tanulás folyamán épít, de valójá-

ban nem adja őket át, akkor lassan kizárja mindazokat, akik úgy akarnának eljutni a szaktudás magas csúcsaira, hogy »nem megfelelő« környezetből jönnek.»⁶

Középiskolaválasztás

Gyermeke iskoláztatása során a szülőnek akkor kell a második fontos döntést meghoznia, amikor középiskolát választ, és ebben a tekintetben nem csak a nagyobb iskolázottságbeli különbségek eredményeznek jellegzetesen eltérő választásokat,⁷ hanem a többnyire azonos kategóriaként kezelt különböző felsőfokú végzettségek is (7. táblázat). A jellegzetes fokozatos eltérés nem a négyosztályos gimnáziumnál (amely volumenében még a legtöbb gimnáziumi férőhelyet adja), és nem is az érettségit nem adó szakmunkásképzésnél vagy szakiskolánál jelentkezik (ahová a legalacsonyabb diplomaösszetételű családokon kívül diplomás szülők nemigen adják gyermeküket), hanem a szerkezetváltó gimnáziumnál és a szakközépiskolánál. Két, egyetemi diplomával rendelkező szülőnek meg sem fordul a fejében, hogy gyermekét 14 éves korában szakképző intézménybe adja, kapjon bár ott érettségi bizonyítványt. Ezt jelzi a gimnáziumi továbbtanulás 90 százalékos aránya. És ha már gimnázium, akkor lehetőleg legyen hat- vagy nyolcosztályos, mert úgy tűnik, ez biztosít jobb esélyeket a továbbiakra. Ahogy haladunk lefelé a családok diplomaösszetételében, úgy nő a szakközépiskolába járók aránya, és azokban a családokban, ahol az egyetlen diplomás szülő főiskolát végzett, már a szakmunkásképző is számottevő arányt (12 százalék) képvisel.

7. TÁBLÁZAT

Középiskolaválasztás a két szülő iskolai végzettsége szerint (%)

Milyen középiskolába ment a gyerek?	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik diplomás (egyetem) N=149	Csak az egyik diplomás (főiskola) N=426
Szerkezetváltó gimnáziumba	54*	38	29	31	18
4 osztályos gimnáziumba	36	43	45	32	33
Szakközépiskolába	8	16	20	33	36
Szakmunkásképzőbe	2	3	4	3	12
Szakiskolába	-	-	2	1	1
Összesen	100	100	100	100	100

* Legalább második generációs értelmiségi családnál ez 58 százalék.

Forrás: MTA-kutatás.

Annak ellenére, hogy az iskolaválasztásban nagy különbségek vannak, a szerkezetváltó gimnáziumot választók motívumában nincs szignifikáns különbség a különböző

6 Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

7 Lásd Andor Mihály és Liskó Ilona, id. mű, különösen a 100–109. oldal

diplomaösszetételű családok között. Nagyjából ugyanolyan arányban jelölték meg indokul azt, hogy:

- így nagyobb esélye van a gyerekeknek a továbbtanulásra;
- féltünk, hogy később nem találunk megfelelő iskolát;
- féltünk, hogy csak a rosszabb tanulók maradnak az általános iskolában, és ez rossz hatással lesz a gyerekre.

Egyetlen indoknál volt szignifikáns eltérés: „Itt színvonalasabb az oktatás”. A legmagasabb diplomaösszetételű családokban csak a szülők 52 százaléka vélekedett így; ahol az egyik szülőnek egyetemi, a másiknak főiskolai diplomája van, ott 72 százalék; ahol mindkettőjüknek főiskolai diplomája van, ott 75 százalék; és ahol csak egyiküknek van diplomája (bármilyen), ott 81 százalék. Itt a magyarázata annak, amit a különóránál is láttunk, azaz hogy a legiskolázottabb családok nem bíznak mindent az iskolára, ugyanis nincsenek olyan jó véleménnyel róla (legyen szó akármilyen iskoláról), mint az alacsonyabb diplomaösszetételű családok.

Bármilyen kevésbé bíznak a legiskolázottabb szülők az iskolában, azzal tisztában vannak, hogy a különböző iskolákból a gyerekek nem egyforma eséllyel pályáznak a felsőoktatásba, és különösen éles a verseny a legkonvertálhatóbb vagy a legkeresettebb foglalkozásokra felkészítő egyetemek, főiskolák esetében. Minden megtesznek hát, hogy az esélyt maximálják. Nem elég, hogy a legiskolázottabb családok a legnagyobb arányban küldik gyerekeiket a továbbtanulásra felkészítő gimnáziumba, nem elég, hogy ezen belül is a legnagyobb arányban juttatják be a többet ígérő hat- és nyolcosztályos változatba, de az ő gyerekeik jutnak be legnagyobb arányban a rangsor élén álló iskolákba is. És bár a *Köznevelés* által évente közzétett rangsort sokan bírálják, mert nem a tanítás színvonaláról és a benne folyó pedagógiai munkáról ad hiteles képet, a szülőket leginkább érdeklő szempontból azonban hitelesnek tekinthető: valóban azt mutatja, hogy mekkora eséllyel lehet bekerülni az illető iskolából a felsőoktatásba.

8. TÁBLÁZAT

A választott középiskola rangsora a két szülő iskolai végzettsége szerint (%)

Az iskola Köznevelés-beli rangsora	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik dip- lomás (egyetem) N=149	Csak az egyik dip- lomás (főiskola) N=426
Az első 10 között	23	13	17	13	10
A 11. és 50. hely között	19	18	14	15	14
Az 50. helynél hátrább	31	36	31	34	26
Nincs a rangsorban	27	33	38	38	50
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: MTA-kutatás.

Ezen a ponton foglalkoznunk kell egy kicsit a magyar közoktatás egyik sajátosságával. Azt senki nem vitatja, hogy mind az általános iskolák, mind a középiskolák

között nagy különbségek vannak, és voltak akkor is, amikor a magyar közoktatás még egységesebb volt. Abban a kérdésben azonban, hogy ezeknek a különbségeknek mik az okai, már koránt sincs ekkora közmegegyezés. Mint ahogy abban sincs, hogy mitől jó egy iskola. Ez utóbbi azonban már olyan szerteágazó pedagógiai kérdés, amelybe itt most nem megyek bele. Józan ésszel az ember arra gondol, hogy az egyik iskola attól jobb, mint a másik, hogy több és jobb oktatási segédeszközzel rendelkezik, illetőleg képzetesebb, tehetségesebb, szentitívebb és kreatívabb pedagógusok oktatják a gyerekeket, akikben mindezek miatt jobban kifejlődnek különböző készségek, és többet fognak tudni. A valóság azonban ettől távol áll, a magyar elitiskola nem ilyen valóságelemekből tevődik össze, hanem – mondhatni – fogalmilag keletkezik, majd a fogalom önálló életet kezd élni, és bonyolult társadalmi folyamatokon keresztül megvalósítja önmagát.

A kezdetek az idők homályába vesznek: valamikor valamelyik iskoláról elterjedt, hogy jobb az átlagnál. Az okok sokfélék lehetnek. Például a két világháború közötti időszakban egy villanegyed vonzaskörzetében lévő fasori gimnáziumba a jómódú törzsközönségen kívül összegyűltek a tanulásra rendkívül erősen motivált asszimiláns zsidó középosztály gyermekei (és a hangsúly nem a zsidón, hanem az erős motiváción van), akik közül viszont később sokan nyugatra kényszerültek (itt viszont a zsidón van a hangsúly), és lettek magyar Nobel-díjasok. Ennek következtében a fasori gimnáziumnak elitiskola híre kerekedett, ami huszadik század végi újraindulásakor óriási túljelentkezésekhez vezetett, mígnem néhány év alatt ki nem derült, hogy nem az. Tartósabban őrzik elitiskola hírüket a gyakorlóiskolák, mert az egyetemi kapcsolat, mint egy varázslatos érintés, a felsőbbrendűség auráját vonja köréjük. Aztán elit hírért keltheti egy iskolának egy-egy véletlenül odakeveredett pedagógiai zseni, akinek tanítványai szárnyalnak, és országos hírre tesznek szert matematikából (fizikából, történelemből stb.). A lényeg azonban az, hogy ha egy iskolára – akármilyen okból – rávetült a gyanú, hogy jobb az átlagnál, akkor gyorsuló tempóban megindult a gyermekük iskoláztatásában az átlagnál érdekeltőbb szülők rohama, és ami ezzel együtt jár: a tanulásra az átlagnál motiváltabb gyerekek gyülekezése. A végeredményhez az iskola járult hozzá a legkevésbé. Egybehangzó szülői „résztevő megfigyelések” tanúsítják annak a tételnek az igazságát, hogy az elitiskolák nem magas szinten tanítanak, hanem magas szinten követelnek, és ennek köszönhető a kitűnő végeredmény.⁸ Nem arról van szó, hogy az elitiskola tanárai mindannyian képzetesebbek, tehetségesebbek, szentitívebbek és kreatívabbak az átlagnál, legfeljebb néhányuk, és ilyen tanár minden iskolában akad egy-kettő, csak valamilyen okból nem tudja képességeit ilyen hatékonyan érvényesíteni. A tétel igazságát legegyszerűbb belátni a gyakorlóiskolák esetében, hiszen itt az órák nagy részét végzős pedagógus hallgatók tartják. Ugyan mennyivel taníthatnak az átlagnál jobban azok a tanárjelöltek, akik között ott van a jövődő összes rossz tanára is, és a soraikban megbúvó leendő jó tanárok is gyakorlatlanok?

8 A szülői „résztevő megfigyelés” hitelességét nem lehet kétségbe vonni, mert éveken keresztül folyik, és mire egy-egy gyerek végigjárja az adott iskolát, a szülők teljes képet kapnak működéséről.

Az átlagos tanítási színvonal mellett azért lehet az átlagnál magasabb szinten követelni, mert az elitiskolában olyan gyerekek gyűlnek össze, akiknek szülei ki tudják tölteni a tanítás és a követelmények közötti rést. Mivel a népesség átlagánál képzetesebbek, és – ami a képzettséggel általában együtt jár – jobb módúak, vagy maguk pótolják otthon az iskolai tanítás hiányait, vagy megveszik a „pótlást” az oktatási piacon. Ha nem így lenne, a fél iskolát meg kellene buktatni, ezt pedig egyetlen intézmény sem vállalja. Ezért minél lejjebb száll egy iskola rekrutációs bázisának képzettségi és szociális mutatója, annál kisebbek a követelmények, és így annál kevesebb a tanulók tudása. Ez azonban a tanulmányi érdemjegyekben nem szokott megmutatkozni, hiszen mindenütt ugyanazt az ötfokú skálát használják. Az azonos érdemjegyek mögötti különbség akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az iskolán kívül mérik, például az egyetemi vagy főiskolai felvételin.

Az elitiskolák tanulói ráadásul olyan családokból jönnek, amelyek át vannak itatva kultúrával, kulturális igényekkel (még ha csak a sznobizmus szintjén is, a tudás és a műveltség akkor is deklarált érték), ily módon már pusztán otthoni szocializációjuk révén ugyanezt a légkört teremtik meg iskoláikban, illetőleg könnyebben beilleszkednek a már meglévő légkörbe. Számptalan ezzel kapcsolatos tevékenységet, viselkedési mintát és értéket nem kell ellenállásukat legyőzve „elsajátíttatni” velük, hanem természetesként veszik. Továbbá: erősen motiváltak a tanulásra, mert az szinte „természetes”, hogy ők is diplomát fognak szerezni. Ezt kimondani sem kell, hiszen körülöttük minden erről szól, és nem is lehetnének másképp hasonló gondolkodású, viselkedésű, érdeklődésű, életszínvonalú társakból álló társas kapcsolataik. Ráadásul a kulturális különbségek ugyanolyan erős elválasztó, mint amilyen erős összetartó tényezők; tehát nem pusztán arról van szó, hogy a „magukfajták” között otthonosabban érzik magukat, hanem arról, is hogy a „másfajták” között viszont kényelmetlenül, ha nem egyenesen kellemetlenül. Az is természetes, hogy a környezetükre jellemző társadalmi helyzet elérésének legfőbb eszköze a tudás. Ebben a közegben a kortárscsoport domináns hatása nem kersztezi a családi hatásokat, hanem erősíti. Azt pedig ki ne tudná, hogy milyen messze ható következményei vannak annak, amikor egy iskolában, egy osztályban a tanulás a „sikk”. Mint ahogy annak is messze ható következményei vannak, ha a „nem-tanulás”.

Miután az elitiskola hírébe keveredett intézményben összegyűltek azok a gyerekek, akiket nem a tanároknak kell tanulásra motiválniuk (csak arra kell vigyázniuk, hogy kedvüket ne szegjék), akik otthonról hozzák a kultúra alapjait, sőt már némi eszközszintű tudást is, és akik elé a tanárok magas követelményeket állítanak, aminek szülői segédlettel meg tudnak felelni, a tanulók egyre nagyobb hányada szerepel eredményesen a különböző tanulmányi versenyeket, és egyre nagyobb hányadukat veszik föl egyetemre, ráadásul olyan egyetemekre, ahova nehéz bejutni. Ennek következtében az iskola jó híre erősödik, még többen igyekeznek gyermekeiket ide bejuttatni, az élesedő versenyben az iskola már az iskolázottabb családok gyerekei között is válogathat, egyre több átlagon felüli képességű gyereket gyűjthet össze, ezekkel a gyerekekkel még fantasztikusabb eredményeket mutathat föl, és így tovább. Az egész fo-

lyamatban a pedagógiai tényező a legelhanyagolhatóbb elem. A tanárnak csak arra kell vigyáznia, hogy nagy hibákat ne kövessen el, és a követelményeken ne lazítson.⁹

Ebben a közegben kell tehát a diplomás szülőknek gyermekeik számára középiskolát választaniuk, és – mint a 8. táblázatból látható – választanak is, még hozzá a különböző diplomaösszetételű családok elég jellegzetes eltérésekkel.

A kulturális hatás

Az olvasó fejébe szöveget üthet, hogy az „értelmiségi szülők” kategórián belül mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk a kulturális különbségeknek. A különórákkal kapcsolatban például fölmerülhet, hogy pusztán az anyagi lehetőségek közötti különbségek manifesztálódnak akkor, amikor a magasabb diplomaösszetételű családok nagyobb arányban és hosszabb ideig biztosítják ezt a lehetőséget gyermekeiknek. A vizsgálat adatai azonban ezt nem igazolják. Az igaz, hogy a magasabb diplomaösszetételű családok átlagosan többet költenek gyermekeik különóráira, ám az a néhány mutató, amellyel a családok anyagi helyzetét próbáltuk meghatározni, nem követi diplomaösszetételüket. Például a lakás komfortfokozatát illetően nincs szignifikáns különbség főiskolát és egyetemet végzett, illetőleg első vagy második generációs értelmiségi között. Ha a családok által birtokolt vagyonelemek közül kivesszük azt a négyet (nyaraló, videó kamera, CD-lejátszó, számítógép), amelynek birtoklásánál egyáltalán statisztikailag szignifikáns különbség volt a mintában szereplő családok között (és amely a számítógép kivételével többihez – mosógép, színes TV, magneton, videó lejátszó, lemezjátszó, hűtőszekrény, fényképezőgép, porszívó – képest luxusnak tűnik), és ezek együttes előfordulását nézzük, akkor épp az ellenkezőjét látjuk: a főiskolát végzettek több ilyennel rendelkeznek, mint az egyetemet végzettek. Nyilvánvaló, hogy itt egy tudatos értékválasztással állunk szemben: a legiskolázottabb csoport inkább a gyerek kulturális tőkefelhalmozására költ, mint fogyasztási javakra.¹⁰

Ezt a megállapítást alátámasztja, ha a számítógéphez való viszonyt külön is megvizsgáljuk. Ez ugyanis bekerült az elemeknek abba a csoportjába, amelyek birtoklásánál szignifikáns különbséget érzékelhetünk a szülők iskolázottsága szerint, csak az összefüggés épp fordított, mint a másik háromnál, ennek birtoklásában a legiskolázottabbak vezetnek (9. táblázat). Az eredmény majdnem megegyezik az ELTE-kutatás hasonló adataival (10. táblázat); a pár százalékponttal magasabb arányt az okozza, hogy míg az MTA-kutatás vizsgálati személyei a középiskolát épp elkezdték, addig az ELTE-kutatásé érettségi előtt álltak, tehát már átmentek egy szelekción, nincsenek köztük a középiskolás évek alatt lemorzsolódók.

⁹ Nem tagadható, hogy a folyamatban a tanári kar is átalakul némileg. Egyrészt azért, mert megindul azoknak a kreatívabb pedagógusoknak az átáramlása, akik úgy érzik, hogy ezzel a „gyerekanyaggal” könnyebben és eredményesebben tudják elképzeléseiket megvalósítani. Másrészt azért, mert a szülők is magasabb követelményekkel lépnek fel az iskolával szemben, és ennek az iskola, amennyire szerény anyagi eszközeiből telik, igyekszik megfelelni.

¹⁰ Erről többet lásd Andor Mihály: Az iskolaválasztás társadalmi meghatározottsága 1997-ben, *Iskolakultúra*, 1998/8. 15–16. és 26–27. oldal; és Andor Mihály: A kétféle diploma, *Iskolakultúra*, 1999/1.

9. TÁBLÁZAT

Számítógép-birtoklás a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

Van-e a családban számítógép?	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem N=224	Egyik egyetem, másik főiskola N=150	Mindkettő főiskola N=172	Csak az egyik diplomás (egyetem) N=149	Csak az egyik diplomás (főiskola) N=426
Van	77	72	65	59	54
Nincs	23	28	35	41	46
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: MTA-kutatás.

10. TÁBLÁZAT

Számítógép-birtoklás a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

Van-e a családban számítógép?	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem	Egyik egyetem, másik főiskola	Mindkettő főiskola	Csak az egyik diplomás (egyetem)	Csak az egyik diplomás (főiskola)
Van	80	77	68	62	61
Nincs	20	23	32	38	39
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: ELTE-kutatás.

Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a számítógép birtoklása összefüggésben van a tárgy intellektuális tartalmat hordozó természetével. Erre utal az is, hogy ha az apa második generációs értelmiségi, akkor az arány még nagyobb (a családok 80 százalékában van számítógép), illetőleg, hogy legnagyobb arányban a legmagasabb diploma-összetételű családokban ismerkedett meg a gyerek a számítógéppel otthon, majd az arány egyre csökken:

11. TÁBLÁZAT

A számítógéppel otthon ismerkedők aránya a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

Mindkét szülő egyetemet végzett	46
Egyik egyetemet, másik főiskolát végzett	38
Mindkét szülő főiskolát végzett	33
Csak az apa diplomás	31
Csak az anya diplomás	26

Forrás: ELTE-kutatás.

Maga az ismerkedés pedig ugyancsak a legiskolázottabb, illetőleg a legtöbb kulturális tőkét fölhalmozó családokban volt a legkorábbi: míg a legmagasabb diploma-összetételűeknél átlagosan 4,9 évvel a kérdés előtt kezdődött, addig ott, ahol csak az anya volt diplomás, 3,9 évvel azelőtt (és ez a különbség a Scheffe-próba szerint szig-

nifikáns). Ha pedig az egyetemet végzett apa legalább második generációs értelmiségi volt, akkor gyermeke átlagosan 5,1 évvel azelőtt ismerkedett meg a számítógéppel.

A mentalitásbeli, kulturális különbségeket előidéző eltérésekre több adalékot is találunk mind az ELTE-, mind az MTA-kutatásban. Az a tény, hogy a legmagasabb diplomaösszetételű családok érettségiző gyermekeinek 91 százaléka jelentkezett valamilyen felsőoktatási intézménybe (lásd az 1. táblázatot), már korán megalapozódik. Arra a kérdésre, hogy *Mióta gondol arra, hogy továbbtanuljon?*, a legmagasabb diplomaösszetételű családok 1998-ban érettségiző gyermekeinek 80 százalék mondta azt, hogy „mindig is úgy volt, hogy tovább fog tanulni”, ha pedig ráadásul a szülők legalább második generációs értelmiségiek, akkor 94 százalék. (Ha az egyik szülőnek egyetemi, a másiknak főiskolai diplomája van, akkor ez az adat 76 százalék; ha mindkettőnek főiskolai diplomája van, akkor 67 százalék; ha csak az egyiknek van diplomája, akkor 56 százalék.) Az érettségi előtt állók nyilatkozatait igazolják a középiskolát kezdő gyerekek szüleinek válaszai (MTA-kutatás). A legiskolázottabb szülők kivétel nélkül azt szeretnék, ha gyerekek diplomát szerezne, ennek megfelelően ők taníttatnák legnagyobb arányban az egyetemi diploma megszerzéséig, ráadásul ők elégednének meg legkevesbé a főiskolai diplomával (12. táblázat). A skála másik végén azok a családok vannak, ahol csak az egyik szülőnek van diplomája, és az is főiskolai: mindössze 51 százalékuk akarja, hogy gyermeke értelmiségi legyen, és közülük is igen sokan megelégednének a főiskolai diplomával.

12. TÁBLÁZAT

Néhány mutató a két szülő iskolai végzettsége szerint (%)

	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem	Egyik egyetem, másik főiskola	Mindkettő főiskola	Csak az egyik diplomás (egyetem)	Csak az egyik diplomás (főiskola)
Milyen arányban szeretnék a szülők, ha gyermekükből értelmiségi lenne?	100	80	68	75	51
Milyen arányban akarnak a gyerekek értelmiségivé lenni?	93	79	77	68	57
Milyen arányban akarják a szülők a főiskolai diploma megszerzéséig vállalni a gyermekük taníttatását?	1	7	18	7	20
Milyen arányban akarják a szülők az egyetemi diploma megszerzéséig vállalni a gyermekük taníttatását?	85	74	55	59	38

Forrás: MTA-kutatás.

Azt pedig, hogy ezek mögött a tervek mögött nem üres teljesítménykényszerről van szó, hanem valamiféle életvitelbeli értékről, két elem értékeléséből adódó szignifikáns különbségek mutatják: az egyetemet végzett apák a főiskolát végzetteknél fon-

tosabbnak tartják, hogy a gyerek majdan élvezze a munkáját, míg azt, hogy több pénzt keressen, a főiskolát végzett apák tartják fontosabbnak. Ezt a mentalitásbeli különbséget tovább mélyíti, hogy megismétlődik az egyetemét végzett apák között is, amennyiben a második generációsok az élvezetes munkát, az első generációsok viszont a pénzt tartják fontosabbnak. A főiskolát végzett apák között nincs generációs különbség.

Ugyancsak az eltérő kultúra jele a fiúk és a lányok iskoláztatása közötti különbség, amely főleg az alacsonyabb iskolázottságú családokban hagyományos mintát követ. A minta arra az időre nyúlik vissza, amikor a domináns női szerep a gyerekszülés, gyerekevelés és a háztartás vitele volt, amihez a nőknek nem kellett sok iskolát végeznie, szemben a családot eltartó férfival, akinél kívánatos volt, hogy legalább szakmája legyen. A különböző társadalmi rétegekbe tartozó lányok között csak az volt a különbség, hogy hány évig jártak szakképzettséget nem adó iskolába: hat évig az elemibe vagy négy év elemi után további négy évig a polgáriba avagy nyolc évig a gimnáziumba. Bár a világ azóta nagyot változott (emelkedett a tankötelezettség határa, nőtt az iskolázottság általános szintje, megszűnt az egykeresős családmodell, és a nők egyre nagyobb arányban kerültek be a munkaerőpiacra), azért a minta – miközben bizonyos módosulásokon ment át – megőrizte az alap gondolatot. Olyannyira megőrizte, hogy még a diplomás családok csoportján belül is szignifikáns különbségek vannak a különböző alcsoportok között (13. táblázat). A legmagasabb diplomaösszetételű családokra jellemző a legkevésbé a hagyományos minta, és azokra a családokra a leginkább, ahol az egyetlen diplomás szülő főiskolát végzett. Két egyetemi diplomás szülő leánygyermekét egy százalékkal nagyobb arányban akarja eljuttatni egy diploma megszerzéséhez, mint fiúgyermekét; a legalacsonyabb diplomaösszetételű csoportban viszont a lányoknak 11 százalékkal nagyobb arányban szánják diplomát. A szándékok realizálását igazolja, hogy ebben a csoportban a szülők 27 százalékkal nagyobb arányban írták a lányokat gimnáziumba (vagyis a továbbtanulásra felkészítő iskolatípusba), és kisebb arányban szakmára felkészítő iskolába. Más szavakkal, szakközépiskolába 17 százalékkal több fiú ment, mint lány, szakközépiskolába pedig 11 százalékkal. A legmagasabb diplomaösszetételű családoknál a fiúk és a lányok iskoláztatási stratégiája közti különbség kisebb: gimnáziumba csak 9 százalékkal több lány ment, szakközépiskolába csak 6 százalékkal több fiú.

Némi nehézséget okoz, hogy az elemzés során minduntalan kulturális tényezők rejtett hatásába ütközünk, miközben sem az ELTE-kutatás, sem az MTA kutatás nem az értékvilág, a kulturális fogyasztás, az életmód, az időmérleg vagy az ismeretszint vizsgálatára irányult. Nemigen tudjuk a vizsgált személyek szellemi arcképét felvázolni, miközben egyre több jel mutat arra, hogy szükség lenne rá, mert az egyetemi és főiskolai végzettség között több tekintetben látható markáns különbségek aligha magyarázhatók azzal az egyetlen év különbséggel, amellyel az egyetem hosszabb a főiskolánál. Volt azonban mindkét vizsgálatban olyan kérdés, amely egy-két ecsetvonással fölvezethető a szülői alminták szellemi portréját. Az egyik a nyelvtudás, a másik a könyvek száma otthon.

13. TÁBLÁZAT

A lányok aránya a fiúkhoz viszonyítva különböző szülői szándékokkal kapcsolatban (%)

Szülői szándékok	Két szülő iskolai végzettsége				
	Mindkettő egyetem	Egyik egyetem, másik főiskola	Mindkettő főiskola	Csak az egyik diplomás (egyetem)	Csak az egyik diplomás (főiskola)
A szülő egy diploma megszerzéséig akarja eljuttatni gyermekét	+1	+3	0	+9	+11
A szülő gimnáziumba íratta gyermekét	+9	+16	+21	+12	+27
A szülő szakközépiskolába íratta gyermekét	-6	-14	-16	-7	-17
A szülő szakmunkásképzőbe íratta gyermekét	-3	-1	-5	-6	-11

Forrás: MTA-kutatás.

Abban, hogy egy család eljuttatja-e gyermekét egy vagy több idegen nyelv eszköz szintű tudásáig, sok nehezen megfogható elem hatása összegződik: a nyelvtudás fontosságának pontos, mély és személyes tapasztalatokkal megerősített felismerése; a nyelvtudás minél több konkrét felhasználási módjáról birtokolt ismeret; a megszerzéséhez szükséges és alkalmas eszközök megtalálása; esetenként a család lemondása bizonyos javakról és élvezetekről, azaz az életszervezés sajátos prioritás-rendje stb. Ebből is kiderül, hogy mindennek alapja a szülő nyelvtudása. Az MTA-kutatásból egyértelműen kiderül, hogy minél iskolázottabbak a szülők, és minél régebben kezdődött a családban a kulturális tőkefelhalmozás, annál többen tudnak nyelvet, és annál több nyelvet tudnak.¹¹ A következő állomás – mint korábban láttuk – nyelvi tagozatos általános iskolai osztály és nyelvi különóra a gyerekeknek. Az ELTE-kutatásból az is kiderül, hogy a családok diplomaösszetétele szignifikánsan befolyásolja, hogy átlagosan milyen régóta tanul a gyerek nyelvet.

14. TÁBLÁZAT

A nyelvtanulás kezdete a szülők iskolai végzettsége szerint

A két szülő iskolai végzettsége	Hány éve tanul nyelvet különórán (átlag)
Mindkettő egyetem	3,0
Egyik egyetem, másik főiskola	2,5
Mindkettő főiskola	2,0
Csak az egyik diplomás	1,6

Forrás: ELTE-kutatás.

¹¹ Részletesen lásd Andor Mihály: A nyelvtudás szociális háttere, *Educatio*, 2000/4.

A könyvkiadás, a könyvvásárlási és olvasási szokások, valamint – nem utolsó sorban – a könyvek árai igen sokat változtak az elmúlt tizenkét évben, ezért hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a könyvfogyasztás, avagy egy családi könyvtár nagysága, ma már oly mértékben eltérített a kulturális színvonalától, hogy semmit nem mond róla. A drága ajándékkönyvekkel telezsúfolt „giftshop”-pá átalakult könyvesboltok, a könyvfogyasztó hagyományos értelmiség relatíve lemaradt jövedelme, a polcokat nagy példányszámban elöntő szemét, az irodalmi művek és szakkönyvek kis példányszáma mind azt sugallja, hogy a családi könyvtár nagysága már nem lehet mércéje a kultúrának. A látszat azonban csal, az ELTE-vizsgálat eredménye a kutatót is meglepő szabályosságot mutat (15. táblázat). A Scheffe-próba szerint minden relációban szignifikánsak az eltérések (és hogy látni lehessen, mekkora kulturális különbségekkel járnak együtt a társadalmi különbségek, a táblázatban feltüntettem a skála szélső értékét is).

15. TÁBLÁZAT

Könyvek száma a két szülő iskolai végzettsége szerint (darab)

Az két szülő legmagasabb iskolai végzettsége	A családi könyvtár átlagos nagysága	A gyerek saját könyvtárának átlagos nagysága
Mindkettő egyetem	1 748	268
Egyik egyetem, másik főiskola	1 432	211
Mindkettő főiskola	1 132	200
Csak az egyik diplomás	913	176
Mindkettő szakképzetlen	274	78

Forrás: ELTE-kutatás.

Összegezve

Az eddigiekből nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban egységes csoportként kezelt „diplomás” vagy „értelmiségi” kategórián belül nagy és jelentős súlyú különbségeket találunk, ami többek között abban is megnyilvánul, ahogyan gyermekeik jövőjét igazgatják. Teljesen nyilvánvaló, hogy az egyetem és a főiskola közötti egy év különbség, de még a tananyagok eltérése sem lehet oka a látott különbségeknek, amit még az is erősít, hogy számtalan változó esetében nem a családban található diplomák száma a döntő, hanem a minősége (a 2., 7., 12. és 13. táblázat adatainál látszik, hogy ha csak az egyik szülőnek van diplomája, de az egyetemi, akkor ez erősebb hatást gyakorol, mint ha mindkét szülőnek főiskolai diplomája van). A magyarázat a magyar felsőoktatás történetében keresendő, amelynek lényeges vonásait a 16. táblázat statisztikai adatai jól illusztrálják.

16. TÁBLÁZAT

A magyar felsőoktatás kapacitásának alakulása, 1937–1990

Tanév	Intézmények száma*	Hallgatók száma*									
		Egyetem			Főiskola			Összesen	Ebből		
		nappali	esti	levelező	nappali	esti	levelező		főiskola	esti, levelező	
1937/38	16	11 747	-	-	-	-	-	-	11 747	-	-
1950/51	19	22 545	5 864	-	3 964	128	-	32 501	4 092	5 992	
1951/52	27	26 728	7 808	-	5 124	271	-	39 931	5 395	8 079	
1952/53	31	30 623	8 384	3 680	5 778	543	434	49 442	6 755	13 041	
1954/55	36	29 900	5 525	7 365	3 717	482	465	47 454	4 664	13 837	
1960/61	43	24 476	1 332	10 170	4 868	9	3 730	44 585	8 607	15 241	
1961/62	60	27 420	4 538	8 377	7 106	57	5 804	53 302	12 967	18 776	
1965/66	92	35 192	9 553	10 743	15 810	5 168	17 491	93 957	38 469	42 955	
1970/71	74	33 004	4 215	7 049	20 817	3 962	11 489	80 536	36 268	26 715	
1975/76	56	37 173	4 102	8 698	27 146	4 848	20 588	102 555	52 582	38 236	
1989/90	57	37 064	1 891	6 772	35 317	3 066	16 440	100 550	54 823	28 169	

* A hittudományi intézmények nélkül.

Forrás: Oktatási (Művelődési és Közoktatási) Minisztérium statisztikai tájékoztatói.

A történetben voltaképpen 1989-ig sem kell elmenni, hiszen a 20. század végén középiskolát választó (az MTA-kutatás mintája) vagy érettségiző (az ELTE-kutatás mintája) gyerekek szülei nagyjából 1970 és 1985 között végezték felsőfokú tanulmányaikat. A 16. táblázatból látható, hogy a II. világháború előtti időszakhoz képest a rendszerváltás küszöbéig még az egyetem nappali szakára járók száma is több mint megháromszorozódott, az összes hallgatóé pedig majdnem megtízszereződött. A főiskolai, illetőleg az esti vagy levelező tagozaton végzettekről csak azért nem lehet ilyen megállapítást tenni, mert ez forma a háború előtt nem volt. Viszont a főiskolai hallgatók száma az 1950-es kezdetektől 1989-ig megtízsháromszorozódott, az esti és levelező tagozatos hallgatóké majdnem megötszöröződött. Ugyancsak megsokszorozódott a felsőfokú intézmények száma is, ugyanis 1947 őszétől elkezdődött a tanítóképzés felsőfokúvá válása, a műszaki és mezőgazdasági képzésben 1961-től beindultak az előbb felsőfokú technikumnak, majd 1970-től fokozatosan főiskolának átkeresztelt intézmények. A felsőoktatás tehát az eltömegesedés klasszikus jegeit mutatja, és mint minden eltömegesedő oktatás (legyen az középfokú vagy felsőfokú) színvonalcsökkenéssel jár.

Minél feljebb megyünk egy hierarchiában (jelen esetben az oktatási rendszer hierarchiájában), annál erősebb szelekció révén töltődnek be mind a tanulói, mind az oktatói helyek. Ha a hierarchia legfelső szintje szűkre szabott, akkor – a rendszer ideáltípusa szerint – kevés jó oktató fogja tanítani azt a kevés tanulót, aki az átlagnál motiváltabb, jobb képességű, és nagyobb tudással érkezik. Minél jobban tágul ez a felső szint, annál több olyan oktató kerül be, aki már nem üti meg a korábbi, erősebb-

ben szelektált oktatók szintjét, és annál több olyan tanuló, aki kevésbé motivált, gyengébb képességű, és kevesebb tudással jön. A 16. táblázatban átfogott időszak alatt nem csak a hallgatók száma tízszerződött meg, hanem a felsőfokon tanítók száma is (1724 főről 16 319 főre, azaz 9,5-szörösére nőtt).

Az elemzett két vizsgálatban érintett szülői generáció különböző családi háttérrel, más-más előképzettséggel és más-más aspirációkkal érkezett annak idején felsőfokú tanulmányai küszöbére. Ennek megfelelően más-más felsőfokú iskolát járt végig, ahol nem az egy év különbség okozta a legnagyobb eltérést, hanem a lazuló oktatói szelekció, és a hallgatói összetételhez igazított követelmények és színvonal. Mert az egyetem és a főiskola hallgatói összetétele között jellegzetes eltérések láthatunk. Az MTA-kutatásban az egyetemet végzett családfelek 40 százaléka volt legalább második generációs értelmiségi, a főiskolát végzetteknek csak 22 százaléka.¹² Más a lakóköznyezet is, amelyből a hallgatók érkeznek: főiskolára nagyobb arányban jönnek kevésbé urbanizált környezetből (községből, kisvárosból), mint egyetemre.

Feltételezhető tehát, hogy a főiskolát végzett szülők nem csak kevesebb tudást fedő diplomával rendelkeznek, hanem otthonról hozott, felhalmozott tudástőkéjük is kisebb, így hát kevesebbet tudnak gyermekeiknek is tovább adni. Ugyanez igaz az első generációs értelmiségi szülőkre. A második generációs értelmiségiek tudástőke-többletét nehéz pontosan mérni, mert nem csak mérhető elemei vannak – mint az otthoni könyvtár nagysága vagy a nyelvtudás –, hanem a mindennapi élet pórusaiba beivódó sajátos miliőtől kezdve egy gondolkodásmód öntudatlan átvételéig számtalan mérhetetlen eleme is. Ennek következtében egy leendő második-harmadik generációs értelmiségi úgy végez el egy egyetemet, hogy mindaz a tudás, amit ott kap, természetes módon és könnyedén ráakódik arra, amit otthonról hozott magával, és eközben – mintegy mellékesen – használja ki az egyetemista életformával járó, egyre bővülő kulturális lehetőségeket. Ezzel szemben egy első generációs óriási erőfeszítéseket kell tennie csak azért, hogy megtanulja azt a kötelezőt, amivel vizsgáit le tudja tenni, és diplomáját meg tudja szerezni; se ideje, se energiája nem marad arra, hogy a diákélet nyújtotta szellemi lehetőségeket kihasználja. Mindebből egészében másféle ethosz kerekedik ki az egyik, mint a másik típusú felsőfokú intézményben: az egyetemen ethoszát hosszú múltra visszatekintő tradícióik és hallgatóik otthonról hozott értelmiségi szubkulturájának egymást erősítő összefonódása alakítja; a főiskolákét a hagyomány nélküliség, a vidékiségi, a valamilyen diploma szerzésének erőfeszítése és a hallgatók otthonról hozott kulturális tőkéjének hiánya. Nem arról van szó, hogy a főiskolákon kizárólag másodvonalbeli oktatók tanítanak gyengébb tudástőkével jött hallgatókat, mert vannak itt is kiváló szakemberek; mint ahogy az egyetemeken is vannak kevés tudástőkével jött hallgatók és gyengébb tanárok. Csakhogy a főiskolákon hiába akar szárnyalni egy jó tanár, a hallgatói átlag lehúzza, és kénytelen követelményeit ahhoz a színvonalhoz idomítani, amelyen a többség teljesíteni tud; ugyanígy

12 Sajnos egyik vizsgálat sem tett különbséget aszerint, hogy a felsőfokú végzettségű szülők nappali, esti vagy levelező tagozaton szereztek-e diplomájukat. Ha ezt is figyelembe lehetne venni, és külön vizsgálnánk a nappali tagozaton végzetteket, a különbség feltehetően még nagyobb lenne.

lehúzza a hallgatói és oktató átlag azt a néhány tehetséges diákot is, akik valamilyen oknál fogva nem az egyetemet választották. Az egyetem légköre viszont többletteljesítményre ösztönözheti a szerényebb szellemi környezetből jött hallgatót. A tendenciák nem gépies pontossággal érvényesülnek, hiszen mindenütt számtalan ellenpéldát találni, a különböző intézményekre jellemző többség azonban kialakítja az intézmény ethoszát.

Végezetül megállapítható, hogy semmi újat nem fedeztünk föl, hiszen azt eddig is tudtuk, hogy egy adott család kultúrája, illetőleg kulturális tőkéje nagy mértékben meghatározza a következő generáció iskoláztatását és életesélyeit. Csak éppen a vizsgálatok eddig társadalmilag egymástól távolabb eső rétegek közötti különbségekre irányultak. Kiderült azonban, hogy a jelenség az egymáshoz közelebb álló csoportoknál is kimutatható, ha alaposabban vizsgáljuk. Meglepetést legfeljebb az kelthetett, hogy még ezek a különbségek is szignifikánsak statisztikailag.

ANDOR MIHÁLY

